

УДК: 316.64:316.43:303.025

Соціально-історична пам'ять про радянське минуле: емпіричне дослідження

Е.Г. ПОЗДНЯКОВА-КИРБЯТ'ЄВА

Харківський національний педагогічний університет ім.Г.С. Сковороди, м. Харків, Україна,
E-mail: cobrian@mail.ru**Авторське резюме**

У статті аналізуються дані емпіричного дослідження соціально-історичної пам'яті про радянське минуле у представників різних регіонів України.

Незважаючи на розпад СРСР, інтерес до радянського минулого залишається. Аналізується, яким чином сприймаються ті події сучасною молоддю, яка різниця між соціальною пам'яттю груп людей, які виросли за часів Радянського Союзу, і молоді, що виховувалася в незалежній Україні. Актуальним є виявлення особливостей соціальної пам'яті серед різних її суб'єктів-носіїв, перш за все серед представників різних поколінь. Поза сумнівом, величезний вплив на формування відношення до радянського минулого у молодих людей надають сучасні канали комунікації.

На Заході, в Центрі та Сході України є відмінності в ментальності населення. Ці відмінності поширюються і на комомеративну складову ментальності. Відповідно до гіпотези дослідження, в соціально-історичній пам'яті населення різних регіонів радянське минуле бачиться по-різному. Ці відмінності і стали предметом емпіричного дослідження.

Також розглядаються комомеративні характеристики ставлення до радянського минулого у населення різних регіонів країни та найбільш загальна характеристика пам'яті про радянське минуле, а саме: ступінь інтересу населення різних регіонів до цього минулого.

Ключові слова: соціально-історична пам'ять, радянське минуле, респонденти, СРСР, Схід, Захід, вікові групи.

Social-historical memory about soviet the pas: empiric research

E.G. POZDNYAKOVA-KIRBATYEVA

Kharkiv national pedagogical university the name of G.S. Skovorody, Kharkiv, Ukraine,
E-mail: cobrian@mail.ru**Abstract**

The article deals with the results of empirical research on the socio-historical memory of the Soviet past in representatives of different regions of Ukraine.

Despite the collapse of the USSR, the Soviet past interest in zalyschayetsya. We analyze how these events are perceived by modern youth, what's the difference between social memory of groups of people who grew up in the Soviet Union, and young people who grew up in an independent Ukraine. It is important identifying features of social memory among its various business vehicles, especially among representatives of different generations. Undoubtedly, a huge influence on the formation of the attitude to the soviet past in young people provide modern communication channels.

In the West, Centre and East Ukraine there are differences in the mentality of the population. These differences apply to komomeratyvnu component mentality. According to the hypothesis of the study, socio-historical memory of people of different regions of the soviet past is seen differently. These differences and became subject of empirical research.

Also considered komomeratyvni properties attitude to the soviet past in the population of different regions of the country and the most general description of the memory of the soviet past, namely the degree of interest of the population of different regions to the past.

Key words: social and historical memory, soviet past, respondents, USSR, East, West, age groups.

Постановка проблеми. Незважаючи на розпад СРСР, інтерес до радянського минулого залишається. Цікаво, яким чином сприймаються ті події сучасною молоддю. Яка різниця між соціальною пам'яттю груп людей, що виросли за часів Радянського Союзу, і молоді, що виховувалася в незалежній Україні. Актуальним є виявлення особливостей соціальної пам'яті серед різних її суб'єктів-носіїв, перш за все серед представників різних поколінь. Поза сумнівом, величезний вплив на формування відношення до радянського минулого у молодих людей, надають сучасні канали комунікації.

На Заході, в Центрі та Сході України є

відмінності в ментальності населення. Ці відмінності поширюються і на комомеративну складову ментальності. Відповідно до гіпотези дослідження, в соціально-історичній пам'яті населення різних регіонів радянське минуле бачиться по-різному. Ці відмінності і стали предметом емпіричного дослідження. Все це і зумовило актуальність проблематики, яку ми розглянемо в пропонованій вашій увазі статті.

Аналіз досліджень і публікацій. Починаючи з кінця 1980-х в країнах колишнього СРСР неодноразово проводилися масові опитування, які тим або іншим чином є дотичними питань історичної пам'яті та соціальної

© Е.Г. Позднякова-Кирбят'єва, 2014

пам'яті. Прикладом таких досліджень є дослідження Центру соціологічних досліджень АОН при ЦК КПРС «Історична пам'ять (на прикладі дослідження історичної свідомості населення РРФСР)», проведеного в 1990 р. (загальноросійська репрезентативна вибірка № = 2196 осіб); дослідження кінця 80-х - 90-х рр. Всеросійського центру досліджень громадської думки (ВЦИОМ) і дослідження Російського незалежного інституту соціальних і національних проблем 1996 р.; результати досліджень соціологічного центру РАГС «Історична пам'ять у масовій свідомості населення Російської Федерації» 2001 та 2004 рр. (загальноросійська репрезентативна вибірка № = 2401 і 1601 осіб відповідно) [1].

У методологічному плані соціально-історична пам'ять може розглядатись як об'єкт ретроспективного пізнання в соціології [2, с. 5-19]. Український соціолог В. Тарасенко одним із шляхів реалізації соціологічного ретроспективного пізнання називає «використання методів, що забезпечують збір та інтерпретацію інформації про минулу соціальну реальність (аналіз документів, біографічний метод, метод соціального портрета, мемуарний метод)» [2, с. 8].

Метою дослідження є викладення та аналіз результатів соціологічного дослідження.

Виклад основного матеріалу. У статті аналізуються дані емпіричного дослідження соціально-історичної пам'яті про радянське минуле у представників різних регіонів України. У дослідженні вибірка двоступенева, районована, випадкова, репрезентативна для дорослого населення. Опитування за місцем проживання. Контрольовані параметри статі і віку. Опитано 1590 респондентів.

Розглянемо комомеративні характеристики ставлення до радянського минулого у населення різних регіонів країни.

Насамперед розглянемо найбільш загальну характеристику пам'яті про радянське минуле, а саме: ступінь інтересу населення різних регіонів до цього минулого. Дослідники виходять з припущення, що чим важливішою для людей є

історична подія, тим більший інтерес вони виявляють до неї. Відповіді на запитання про інтерес до радянського минулого відображають значущість цього минулого для респондентів. У більшому інтересі до радянського минулого бачиться також конотація позитивного ставлення до нього, хоч прямо це й не впливає з відповідей на запитання.

Звернемося до даних відповіді на запитання: «Чи цікавить Вас особисто радянське минуле?» У таблиці 1 представлено величини у відсотках від числа опитаних в даному місті, що представляє відповідний регіон.

Як видно з наведених даних, радянське минуле продовжує цікавити більше жителів Східної України. Так, у Запоріжжі таких 68,5%, у Харкові 71,9%, тоді як на Заході України радянське минуле цікавить 62 %, а в Центрі 61,5%. Якщо ж судити за індексом такого інтересу, який розраховується як сума часток пункту «дуже цікавить» і половини часток «скоріше цікавить», ця різниця буде ще більшою. На Сході – 46,5 (Запоріжжя) і 51,6 (Харків) проти 34,6 (Київ), 33,4 (Рівне). У цих даних знаходить емпіричне підтвердження достатньо відомий факт, що традиції радянського минулого більше цінуються на Сході України, ніж у Центрі і на Заході.

Молодь радянське минуле цікавить менше. Так, різною мірою це минуле цікавить 58, 5 % респондентів до 20 років, а респондентів, старших 60 років, – 96%.

Одним з аспектів ставлення до радянського минулого є емоційно-почуттєвий компонент соціально-історичної пам'яті.

Для вивчення цього аспекту нами було поставлено запитання: «Які почуття переважають у Вас щодо радянського минулого?» Результати опитування наведені в таблиці 2.

Найпоширенішим почуттям є «Гордість за ті, досягнення, що були в той період». Найбільше відчують жаль через відхід радянського минулого на Сході України і найменше на Заході та в Центрі. Якщо на Сході таких 10 % (Запоріжжя) – 16 % (Харкові), то в Рівному та Києві таких близько 2%, тобто різниця

Таблиця 1

Відповіді на запитання: Чи цікавить Вас особисто радянське минуле? (у% від числа опитаних в даному місті)

Питання	Варіант відповіді	Місто				Всього
		Запоріжжя	Київ	Рівне	Харків	
Чи цікавить Вас особисто радянське минуле?	Так, дуже	24,6%	7,7%	15,6%	31,3%	18,5%
	Швидше цікавить	43,9%	53,8%	35,6%	40,6%	46,6%
	Швидше не цікавить	24,6%	33,8%	40,0%	25,0%	27,8%
	Не цікавить зовсім	7,0%	4,6%	8,9%	3,1%	7,0%
Всього		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

становить 5-8 разів. Але «Бажання повернути те хороше, що було тоді» сильніше у відносно провінційного Запоріжжя, ніж у колишньої столиці - Харкові. По цьому пункту всі інші міста перебувають приблизно на однаковому рівні – близько 20 %, що в два рази нижче, ніж у Запоріжжі. Логічно, що відчуття гордості за ті досягнення, що були в той період, сильніше відчують на Сході (40 % -50 %, ніж на Заході та Центрі (30-34 %). Цікаво, що співвідношення різниці у відповідях по цьому пункту помітно менше, ніж з питання про жаль через відхід радянського минулого. Значить, багато людей, навіть на Заході і в Центрі, хоч і не жалкують про радянське минуле, але продовжують пишатися його завоюваннями.

Така амбівалентність ставлення до минулого на Заході і в Центрі – примітна риса ментальності мешканців цих регіонів.

Природно, що задоволеність тим, що ця епоха закінчилася, в кілька разів сильніше виражена на Заході і в Центрі, ніж на Сході України (відповідно 8 % -Запоріжжя, 2 % в Харкові і 18 % у Києві та 26 % - у Рівному.

Примітно, що все ж на Заході та в Центрі залишається досить багато людей, які не мають чітко позитивного ставлення до того, що радянське минуле закінчилося. Це добре видно з відповідей на пункт «Певних почуттів з цього приводу у мене немає». Невизначеність відчуває значно більше людей в Центрі та на Заході,

ніж на Сході. Так, у Києві таких 45,5 %, Рівне 35 %, тоді як у Запоріжжі – всього 17, % і в Харкові 20,6.

Важливим аспектом проблематики соціально-історичної пам'яті про радянське минуле є виявлення того, як зберігаються в цій пам'яті причини розпаду СРСР.

Почуття стосовно радянського минулого у молоді і людей старшого віку різняться. Так, висловили «Жаль через відхід радянського минулого» частіше люди старшого віку. Всього 1,2 % респондентів до 20 років і 4,7 % 20-30 років, а серед 51-60 років – 17,6 %, серед респондентів, старших 60 років – 36,4 %.

«Бажання повернути те хороше, що було тоді» також більше висловили старші. 19,5 % респондентів до 20 років і 25,9 % 20 – 30 років, а серед 51-60 років – 41,7 %, серед респондентів, старших 60 років – 59,1 %.

Парадоксально, що «Гордість за ті, досягнення, які були в той період» відчуває більше молоді, ніж люди старшого віку. Так, цю гордість відзначили 42,7 % респондентів до 20 років і 36,5 % 20 – 30 років, а серед 51-60 років – 23,5 % %, серед респондентів, старших 60 років – 36,4 %.

«Задоволеність, що ця епоха закінчилася» частіше відзначала молоді, ніж люди старшого віку. 15,9 % респондентів до 20 років і 22,4 % 20-30 років, а серед 51-60 років – 8,8 %, серед респондентів, старших 60 років, – 9,1 %.

Таблиця 2

Відповіді на запитання: «Які почуття переважають у вас щодо радянського минулого?» (в% від числа опитаних у даному місті)

	Запоріжжя	Київ	Рівне	Харків
1. Жаль через відхід радянського минулого	9,6%	1,5%	2,3%	16,1%
2. Бажання повернути, те хороше, що було тоді	43,9%	24,2%	18,6%	22,6%
3. Гордість за ті, досягнення, що були в той період	43,0%	34,8%	30,2%	51,6%
4. Задоволення, що ця епоха закінчилася	8,4%	18,2%	25,6%	2,1%
5. Певних почуттів з цього приводу у мене немає	17,5%	45,5%	34,9%	20,6%

Таблиця 3

Відповіді на запитання: «Які, з вашої точки зору, головні причини відходу радянського минулого?» (у% від числа опитаних в даному місті)

	Думка	Запоріжжя	Київ	Харків	Рівне
1.	Боротьба політиків за владу, Інтереси владної верхівки	37/11	24/12	34/13	36/7
2.	Прагнення провідних держав світу заволодіти сировинними ресурсами, ринками збуту СРСР	32/22	17/24	39/23	25/36
3.	Прагнення знищити комунізм	33/20	25/19	43/18	22/27
4.	Через крах економічної системи	25/23	33/9	31/6	39/23
5.	Ця епоха вичерпала себе	36/30	43/23	22/25	34/14
6.	Через небажання народу жити в радянських умовах	10/47	12/28	3/56	29/16
7.	Через прагнення народу до змін	23/17	31/20	12/31	36/9
8.	Через прагнення народу до незалежності радянських республік	26/27	44/5	23/28	47/14

«Певних почуттів з цього приводу у мене немає» частіше відзначили молоді люди, ніж люди старшого віку. 15,9 % респондентів до 20 років і 22,4 % 20-30 років, а серед 51-60 років – 8,8 %, серед респондентів, старших 60 років, – 9,1 %.

У даному дослідженні не ставиться завдання виявити причини розпаду СРСР. Завдання стоїть у тому, щоб виявити, як у соціально-історичній пам'яті українців з різних регіонів зберігся період розпаду СРСР. У цьому плані вивчається різниця у вмісті комомеративної складової ментальності населення різних регіонів. Для виявлення даного аспекту нами було поставлено запитання: «Які, з вашої точки зору, головні причини відходу радянського минулого?» Результати опитування наведені в таблиці 3.

Примітка (у чисельнику відсоток повністю згодних, у знаменнику відсоток не згодних з даною думкою).

Як видно з таблиці, з питання про причини відходу радянського минулого в Україні немає єдиної думки ні по регіонах, ні всередині регіонів. За багатьма позиціями частки згодних і не згодних наближаються, що говорить про існування всередині регіонів груп населення з різними думками. Говорити про консолідацію регіонального співтовариства не доводиться. Можна лише відзначити тенденції регіональних відмінностей у пам'яті про радянське минуле.

Розглянемо детальніше думку населення щодо конкретних причин падіння радянської системи. Таку причину, як боротьба політичних еліт (пункт анкети: «Боротьба політиків за владу, інтереси владної верхівки») визнає в цілому по вибірці третина опитаних (34 %) і не визнає 11 %. Як бачимо, явну перевагу (втричі), на думку населення, причиною відходу радянського минулого є суперництво еліт. Серед інших причин, згаданих в анкеті, цей фактор займає перше місце за значущістю: він набрав найбільшу кількість голосів респондентів. Але по регіонах є різниця. Київ, як регіон, де концентрується політична еліта, не згоден з даним вердиктом. Тут мінімальна різниця (в 2 рази) між згодними і незгодними, при найбільш низькій частці згодних – всього 24 %.

У Рівному, що представляє в нашій вибірці Західну Україну, найбільше консолідована регіональна думка щодо провини еліт за відхід радянського минулого (різниця між згодними і незгодними в 5 разів більша на користь згодних). Провінційні міста на Сході України також схильні звинувачувати еліту в катастрофі соціалізму. Але якщо на Заході цей факт однозначно вітають, то на Сході немає такої однозначності. Тут, як видно з відповідей на попереднє запитання, досить багато людей, хто жалькує про відхід соціалізму. Зовнішні економіко-політичні причини (пункт відпові-

ді «Прагнення провідних держав світу заволодіти сировинними ресурсами, ринками збуту СРСР») визнають в цілому по вибірці 27,4 %, а не визнають 22,6 %. Як бачимо, серед населення з цього питання симетрична реакція: приблизно рівні частки згодних і незгодних із зовнішньоекономічними причинами краху радянського ладу. Половина населення не може чітко визначитися зі значущістю зовнішньоекономічних причин. З цього можна зробити висновок, що населення схильне бачити причинами падіння СРСР швидше внутрішні фактори, ніж зовнішні. Цей пункт займає 6-е місце серед восьми причин відходу радянського минулого, згаданих в анкеті.

По регіонах зовнішньоекономічні причини бачаться по-різному. Найбільш схильні звинувачувати інші країни – східні регіони, менше – західні, а ще менше центр. У Києві та Рівному більше тих, хто не згоден із зовнішньоекономічними причинами, а в Запоріжжі та Харкові навпаки – більше тих, хто звинувачує Захід у катастрофі СРСР.

Наступною причиною падіння СРСР може бути ідеологічна (в запитальнику ця причина формулювалася як: «Прагнення знищити комунізм»). В цілому по вибірці значущість ідеологічної причини відзначили 28,7 %, заперечують наявність цієї причини 20,4 % опитаних. Як бачимо, є невелике переважання позитивних відповідей. Але серед інших факторів «політичний» стоїть лише на 5-му місці з восьми запропонованих. Найбільше голосів цей пункт набрав у Харкові. На Сході України ідеологічний фактор розцінюється як один з найсильніших. Тоді як у Центрі він лише на 5-му місці з 25% позитивних відповідей. А на Заході цей фактор вважається найслабшим: він посідає останнє 8-ме місце в рейтингу з 22 % позитивних відповідей. На Заході основними причинами падіння СРСР вважаються не ідеологічні, зовнішньоекономічні, а політичні причини і, перш за все, прагнення народів до самостійності.

Наступною причиною є внутрішньо-економічна, нездатність радянської економіки відповідати викликам сучасності, ослаблення економіки через змагання у військовій сфері з Америкою. Ця причина була сформульована в анкеті фразою: «Через крах економічної системи». В цілому по вибірці економічна причина на займає четверте місце в рейтингу з 28,9 % позитивних відповідей і тільки 17 % негативних. Значить, населення сприймає економічні фактори важливими, але не вирішальними. По регіонах важливою економічну причину називають Центр і Захід України. Тут цей фактор займає друге місце. На Сході України економічний чинник сприймається як менш важливий. Так, у Харкові він відсутній на 4-е місце, а в Запоріжжі на 6-е.

Наступною причиною розпаду СРСР була

названа генералізуюча з формулюванням: «Ця епоха вичерпала себе». Ця причина, не маючи конкретного джерела в економіці, політиці, ідеології, тим не менш, припускала якусь історичну вичерпаність, енергетичну спустошеність, виснаження джерел зростання.

Незважаючи на невизначеність, дана причина в цілому зайняла друге місце (32,2 %), поступившись лише «боротьбі еліт». В тій чи іншій мірі згодні з цією причиною більшість опитаних (58,2 %). Найбільше дану причину відзначили кияни. Понад третина відзначила цю причину в Рівному. При тому в Києві та Рівному різниця між позитивними і негативними відповідями становить 20 пунктів. Тоді як на Сході України картина інша. Менше, ніж в цілому по вибірці відзначили вичерпаність епохи в Харкові (22 %), причому незгодних з цією думкою виявилось більше (25 %). У Запоріжжі, хоч позитивних відповідей було досить багато (36 %), що більше, ніж у цілому по вибірці, але негативних відповідей теж багато (30 %). Різниця між позитивними і негативними відповідями всього 6 пунктів, що говорить про різку диференціацію населення за ментальними характеристиками.

Ще однією причиною падіння СРСР є те, люди не бажали жити в радянських умовах. Пункт: «Через небажання народу жити в радянських умовах» відзначило найменше опитаних і займає восьме місце в рейтингу причин. Даний пункт відображає тотальне неприйняття радянської епохи. І з цим не може погодитися 38,9 %, максимальна кількість у даній анкеті.

Причини падіння СРСР по-різному бачать молодь та люди старшого віку. Так, «Боротьба політиків за владу, інтереси владної верхівки», «Прагнення провідних держав світу заволодіти сировинними ресурсами, ринками збуту СРСР», «Прагнення знищити комунізм» частіше відзначили респонденти старшого віку.

«Через крах економічної системи», «Через небажання народу жити в радянських умовах» практично однаково відзначили респонденти різного віку. «Ця епоха вичерпала себе», «Через прагнення народу до змін» «Через прагнення до незалежності радянських республік» частіше відзначили молодші респонденти.

По регіонах неприйняття радянської епохи відзначили найбільше на Заході України (29,5 %), далі йде Центр (12,3 %). Дуже мало людей відзначило даний пункт на Сході України. Незгодні з даною думкою більше половини респондентів з Харкова і майже половина із Запоріжжя. Висновок тут однозначний: Захід і Схід України різко відрізняються за своїм сприйняттям радянського минулого.

На Сході багато людей хотіли б продовжувати жити в радянській епосі, тоді як на Заході таких дуже мало. Це ще одна риса відмінностей в ментальності, в сприйнятті недавнього минулого між Заходом і Сходом Украї-

ни. Центр, столиця розташовується посередині між цими полюсами, більше схильючись до позиції західної частини країни.

Далі розглянемо таку причину, як: «Через прагнення народу до змін».

Завдяки сильному емоційному контексту, «прагнення народу до змін» відзначило досить багато людей як причину відходу радянського минулого – 23,7 % згодні з даною думкою, 43,9% частково згодні і всього 17,3 % не згодні. По регіонах, як і слід було очікувати, найбільше відзначили цей пункт на Заході (36,4%) та у Центрі України (30,8 %). У цих регіонах люди сильніше відчували настійність змін, принаймні так це відбилося в їх соціально-історичній пам'яті.

Однією з найвпливовіших причин розпаду СРСР респонденти зазначили: «Через прагнення до незалежності радянських республік». Цей пункт займає третє місце в рейтингу: майже 30 % погодилися з цією причиною і ще 35,6 частково погодилися. Сепаратистські настрої різко загострилися напередодні краху Радянського Союзу. Опорою цих настроїв і було прагнення до незалежності націй, що входять в СРСР. Найбільш сильно таке прагнення було висловлено на Заході (46,5 %) та в Центрі України (42,9 %). Тоді як на Сході України прагнення до незалежності не було так чітко виражене (26 % - Запоріжжя та 22 % - Харків).

Це можна пояснити національним складом східних міст, де частка українського населення була значно менша, ніж на Заході і в Центрі України. Змішаний за національною ознакою склад східноукраїнських міст і в наш час обумовлює стан комомеративного фактора ментальності, для якої прагнення до незалежності не зберегло в пам'яті як значущу причину відходу радянського минулого.

Висновки. Минуле продовжує цікавити значну частину (дві третини) населення України, однак більшість не відчувають жалю через відхід радянського минулого. Кожен третій відчуває гордість за ті досягнення, які були в той період. Захід і Схід України різко відрізняються за своїм сприйняттям радянського минулого. У соціально-історичній пам'яті населенням східних регіонів радянське минуле сприймається більш позитивно, менш критично, ніж населенням західних регіонів. У центрі більше людей з помірними оцінками, які розташовуються приблизно посередині між оцінками респондентів зі Сходу і Заходу.

Найважливішою причиною розпаду СРСР респонденти вважають – суперництво еліт. Важливими причинами, на думку населення, також є те, що «Ця епоха вичерпала себе», «Через прагнення до незалежності радянських республік», «Через крах економічної системи». Населення схильне бачити серед причин падіння СРСР швидше внутрішні фактори, ніж зовнішні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тавокин Е. П. К вопросу об исторической памяти о Великой Отечественной войне / Е. П. Тавокин, И. А. Табатадзе // Социологические исследования. – 2010. - № 5. – С. 62-66.
2. Тарасенко В. Ретроспективное познание в социологии: некоторые гносеологические и методологические проблемы / В. Тарасенко // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2009. - №. 4. - С- 5-18.

Стаття надійшла до редакції 12.06.2014

REFERENCES:

1. *Tavokin.E.P.* K voprosu ob istoricheskoy pamyati o Velikoy otechestvennoy voyne (To the question about historical memory about Great patriotic war), 2010, P. 62-66.
2. *Tarasenko V.* Retrospektivnoe poznanie v sociologii: nekotorie gnoseologicheskie I metodologicheskie problemi (Retrospective cognition is in sociology: some gnosiological and methodological problems). 2009, P. 5-18.

Позднякова-Кирбят'єва Еліна Геннадіївна - кандидат соціологічних наук, доцент
Харківський національний педагогічний університет ім.Г.С. Сковороди
Адреса: 61002, м. Харків, вул. Артема, 29
E-mail: cobrian@mail.ru

Pozdnyakova-Kirbatyeva Ellina Gennadyevna – PhD in sociology, associate professor
Kharkiv national pedagogical university the name of G.S. Skovorody
Address: 29, Artema str., Kharkiv, 61002
E-mail: cobrian@mail.ru